

ગઝલ

લાલસિંગ ચંદનસિંગ રાજપૂત

આચાર્ય,

પસવાદળ પ્રા.શાળા

મું.પો. રજોસાણા, તા. વડગામ,(બ.કાં.)

અરબી ભાષામાં કસીદા કાવ્ય સ્વરૂપના અંગ તરીકે પ્રયોજાયેલ અને પછી ફારસી ઉર્દૂમાં થઈને હિંદી, ગુજરાતી, મરાઠી વગેરે ભારતીય ભાષાઓમાં પ્રચલિત થયેલો કાવ્ય પ્રકાર. ગુજરાતમાં ગઝલ પહેલાં ફારસીમાં પછી ઉર્દૂમાં અને છેવટે વ્રજ અને ગુજરાતીમાં લખાયાનો ઇતિહાસ છે. “ગઝલ શબ્દ મુગાઝેલત અથવા તગઝુલ પરથી આવ્યો છે. મુગાઝેલત નો અર્થ પ્રેમનો રંગ થાય છે. ટૂંકમાં સંવનન અને પ્રેમગોષ્ઠિગઝલ કાવ્ય સ્વરૂપ માં મહત્વના લેખાયા છે, ” ગઝલના સંગ્રહને ‘દીવાન’ કહેવામાં આવે છે અને સમગ્ર ગઝલ સંગ્રહને ‘બયાજ ’ કહેવામાં આવે છે.

તત્વતઃગઝલ એ સ્વતંત્ર કાવ્ય પ્રકાર છે. એમાં મત્લા અને મક્તા ઉપરાંત ઓછામાં ઓછા ત્રણ શેર હોય છે. શેરની સંખ્યા એકી હોય એ ઈષ્ટ લેખાયેલું છે. એ એકજ બહર – વજન કે છંદ માં લખાયેલ હોવી અનિવાર્ય છે. પ્રત્યેક શેરમાં બે પંક્તિઓ હોય છે. પ્રથમ પંક્તિને ‘ઉલા’ અને બીજી પંક્તિને ‘સાની’ મિસરા કહેવામાં આવે છે. મત્લામાં બેય પંક્તિમાં રદીફ આવે છે અને બેય પંક્તિમાં કાફિયા સચવાય છે. શેરની બીજી પંક્તિમાં રદીફ અને કાફિયા સાચવવા અનિવાર્ય છે. મક્તાના શેરમાં/અંતિમ શેરમાં કવિનું નામ અથવા તખલ્લુસ લાવી શકાય છે. હવે ગીજરાતિમાં એ અનિવાર્ય નિયમ લેખાયો નથી. રદીફ મત્લાની પ્રથમ પંક્તિમાં નિષ્પ્રિયત થાય અને બીજી પંક્તિથી દૃઢ ટ્યથાય છે. મત્લાની પ્રથમ પંક્તિના અંતમાં આવતું એક પદ કે વિશેષ પદો બીજી પંક્તિમાં પણ એમ ને એમ જ પુનઃ આવે ત્યારે રદીફ લેખાય છે. કાફિયા યુસ્ત પણ હોઈ શકે અને મુક્ત પણ હોઈ શકે. કાફિયા પ્રત્યેક શેરમાં બીજી પંક્તિમાં રદીફની જેમજ જાળવવા અનિવાર્ય છે. હવે ગુજરાતી ગઝલ જોઈએ,

જાતને અજરામર કલ્પી તો જો
જીર્ણ ઘર, ભેંકાર ઘર કલ્પી તો જો
કોક દરિયા ને મળેલી હે નદી
તું તને મારા વગર કલ્પી તો જો
મોત વાસી વાત છે ‘ઈર્શાદ’ પણ
અન્ય તું તાજા ખબર કલ્પી તો જો.
(ચીનું મોદી ‘ઈર્શાદ’)

‘કલ્પી તો જો’ એ પદસમૂહ આ ગઝલમાં રદીફ છે. અહીં પહેલા શેરમાં બેય પંક્તિમાં ‘કલ્પી તો જો’ રદીફ સચવાય છે અને બેય પંક્તિમાં ‘મર’ ‘ઘર’ કાફિયા છે. આથી આ મત્લાનો શેર કહેવાય છે. ગઝલ માં એ પ્રારંભે પહેલો જ આવે છે. બીજી કડીમાં, પહેલી પંક્તિમાં મત્લાનો કેવળ છંદ જ સચવાયો છે અને બીજી પંક્તિમાં ‘કલ્પી તો જો’ રદીફ અને ‘ગર’ કાફિયા સચવાયો છે. આથી, આ કડીને શેર કહેવામાં આવે છે. આ જ ગઝલમાં નો અંતિમ શેર કવિના તખલ્લુસ ‘ઈર્શાદ’ સમેતનો છે. અહીં ‘બર’ કાફિયા અને ‘કલ્પી તો જો’ રદીફ કડીના બીજા મિસરામાં સચવાયાં છે. મક્તા ગઝલમાં અંતિમ શેર જ હોય. અહીં ‘મર’ ‘ઘર’ ‘ગર’ ‘બર’ એ યુસ્ત કાફિયા છે. કોઈક કોઈક ગઝલોમાં મુક્ત કાફિયા પણ રાખવામાં આવે છે : મનહર મોદીનો મત્લા જોઈએ.

આપણે બે એ રીતે ભેગા થયા અગિયાર દરિયા
એક ટીપુ લાગણી છે સામટા અગિયાર દરિયા.

‘અહીં અગિયાર દરિયા’ એ બે શબ્દની રદીક છે. ‘થયા’ / ‘મટા’ એવા ‘આ’ કારાંત મુક્ત કાઢ્યા છે. કોઈક કોઈક ગઝલોમાં રદીક અને કાઢ્યા એકજ શબ્દમાંથી પૃથક્ થાય છે. એટલે કે શબ્દનો અંત્ય અક્ષર રદીક બને અને આદિ અક્ષર કાઢ્યા બને. આમ જ્યારે થાય ત્યારે ‘હમરદીક’/‘હમકાઢ્યા’ ગઝલ કહેવાય છે.

કોઈક બંદૂક લઈ ઊભું છે નાકે
ગલી થયરી રહી છે એની ધાકે (આદીલ)
અહીંન ‘કે’ રદીક ચી અને ‘આ’ એ કાઢ્યા છે.

મોલાના હાલીએ ગઝલમાં છંદની અનિવાર્યતા જોઈ નથી. પરંતુ, આ એક તજજ્ઞ સિવાય સૌ ગઝલવિદ્ છંદને /વજનને ગઝલ માટે અનિવાર્ય ગણે છે. છંદરચના માટે આવશ્યક જ્ઞાનને ‘ઈલ્મે અઝ્ઝ’ કહેવામાં આવે છે. અઝ્ઝનો અર્થ છે ‘ અભરાઈ પર વ્યવસ્થિત વાસણ ગોઠવવા’. વ્યવસ્થિત ગોઠવણ પિંગળ માટે પણ અનિવાર્ય છે. છંદને ફારસીમાં બહર (સાગર) કહેવામાં આવે છે. સાગરમાં મોજાંની વધઘટ એમ બહરમાં માત્રાઓની વધઘટનો મહિમા છે. અઝ્ઝ અરબીમાં છે અને અરબી વજનને રશીદ મીર કહે છે એમ “અક્ષરમેળ, માત્રામેળ કે શ્રુતીમેળથી ઓળખવાનું યોગ્ય નથી. અલબત્ત માત્રાઓ તેને સહાયક છે” પણ “તેમાં ધ્વનિ જ પ્રધાન છે” આઠ રુક્ત (ગણ) પર આ પિંગળશાસ્ત્ર નિર્ભર છે. ફૂલુન, ફાઈલુન, મફાઈલુન, ફાઈલાતુન, મુસ્તફૂલુન, મુફાઈલતુન, મુતફાઈલાતુન, મફૂલાત આ આઠ ગણ છે. ગુજરાતી છંદ શાસ્ત્રની પરિભાષામાં એ માપ આ પ્રમાણે છે. લગાગા / ગાલગા/ લગાગાગા/ ગાલગાગા/ ગાગાલગા/ લગાલગા/ લલગાલગા/ ગાગાગાલ. આ ઉપરથી ૧૯ બહર (છંદ) પ્રચલિત થયા. જેનાં નામ હજ્ઝ , રજ્ઝ, રમલ, કામિલ, વાફિર, મુતકારિબ, મુતદારિક, મુસરૈહ, મુક્તઝિબ, મુજરઅ, મુજતસ, તવીલ, મદીદ, બસીત, સરીઅ, ખફીફ, જદીદ, કરીબ અને મશાકિલ છે. આ બહારોમાં નવા સંયોજન પછી ઉપછંદો પણ પ્રાપ્ત થયા છે. મીર કહે છે: ગુજરાતી ગઝલકારોએ આ છંદોને બેવડાવીને, દોઢવીને કે અડધા કરીને તેના પ્રયોગો કર્યા છે. ગુજરાતી ગઝલમાં અઝ્ઝનાં નિયમોનું પાલન અનિવાર્ય નથી, ગુજરાતી પિંગળ ગઝલને હવે માફક આવી ગયું છે. સોનેટ જેમ ઈટાલિયન છંદોમાં નથી લખાતા એમ ગઝલ અઝ્ઝમાની બહારો અનુસાર લખવી અનિવાર્ય નથી. ગઝલને મૂલવતી વખતે ‘અંદાજે બયાન’ ‘હુશને ખયાલ’ ‘મૌસિકી’ અને મારીફતનો ખ્યાલ રાખી શકાય. અંદાજે બયાન એટલે અભિવ્યક્તિની છટા, હુશને ખયાલ એટલે વિચારોનું સૌદર્ય, મૌસિકી એટલે શ્રુતીગમ્ય, સુમેળ અને મારિકત એટલે આદ્યાત્મિકતા.

ગઝલના વિવિધ ભાવ અનુસાર ઢાળમાં સ્વરાંકન થતું હોય છે. દુહાની જેમ ગઝલનો એક ખાસ પ્રકારનો પ્રાચીન ઢાળ છે, જેનું સ્વરાંકન નીચે મુજબ છે :

(૧) સાસા રેસા સારેગ ગગગ સા __ ગગગમ રેગરે રેગમગ

(૨) ગપ પપપમરે રેગમપ ગમમરેસા

આ રીતે શાસ્ત્રીય સંગીત અને સુગમ સંગીત બંનેમાં ગઝલનું સ્વરાંકન થાય છે. ગઝલ પહેલાં અરબસ્તાનમાં કસીદા સ્વરૂપમાં ખેડાતી થઈ, કસીદા દીર્ઘ કાવ્યનો અરબી પ્રકાર છે અને એના એક અંગ રૂપે ગઝલોનો સમાવેશ થતો રહ્યો. અમીર ખુશરો (૧૨૫૩ થી ૧૩૨૪) એ હિંદી ઉર્દૂ શબ્દોના પ્રયોગવાળી ફારસી ગઝલો લખી અને ઉર્દૂના આદિ કવિ પણ લેખાયા. જોકે ઉર્દૂ ગઝલના આદિ કવિનું માન વલી દખ્ખણી ને ફાળે જાય છે. એ બાબા એ રેખતા કહેવાયા.

૧૯૨૪ થી ૧૯૬૨ સુધીનો ગાળો ગુજરાતી ગઝલ માટે મહત્વનો છે, આ ગાળામાં કવિ શયદા એ ગઝલને ગુજરાતી રંગ આપ્યો. સરળ, સહજ ગુજરાતી વાણી અને અસ્ખલિત ભાવ પ્રવાહથી ગુજરાતી ગઝલે ઉર્દૂથી અલગ એવું પોતાનું અસ્તિત્વ સિધ્ધકર્યું.

તમારા પગ મહી જ્યારે પડ્યો છું

હું સમજ્યો એમ આકાશે ચડ્યો છું.

જેવી ઘણી ગઝલ પંક્તિઓ શયદાએ આપી છે. ઘણીવાર મુહાવારાઓથી એમની ગઝલ શોભી ઊઠે છે. ક્યારેક એમની પંક્તિઓ કહેવત રૂપ બની જાય છે.

મને એ જોઈને હસવું હજારો વાર આવે છે
પ્રભુ ! તમારા બનાવેલા તને જ્યારે બનાવે છે.

મરીઝ ગુજરાતી ગઝલનું એક ઉત્કૃષ્ટ શિખર છે, એમનું હાસ્ય ડંખીલું નહિ પણ વિશેષ રહ્યું છે.

ટોળે વળે છે કોઈની દીવાનગી ઉપર
દુનિયાના લોક કેવા મિલનસાર હોય છે.

પરંપરા અને આધુનિકતાનું અનોખું સંયોજન કરનાર ગની દહીંવાલાની ગઝલોમાં સંમોહક છે લયમધુર પદાવલી.

તમારાં અહીં આજ પગલાં થવાનાં,
ચમનમાં બધાને ખબર થૈ ગઈ છે,
ઝુકાવી છે ગરદન બધી ડાળીઓએ,
ફૂલોનીયે નીચી નજર થૈ ગઈ છે.

ગુજરાતી ગઝલે સો -સવાસો વર્ષના એના ટૂંકા ઇતિહાસમાં અન્ય ભાષાઓની ગઝલોના મુકાબલે ઘણી સિધ્ધિઓ મેળવી છે.

ચિનુ મોદી.

મોહિયુંદિન બોમ્બેવાલા

રમેશ ઠાકર

સંદર્ભ ગ્રંથ

૧. ગુજરાતી વિશ્વકોશ, ખંડ -૬